

Особливості соціально-демографічної політики радянського уряду

в УРСР 80-х рр. ХХ ст.

Соціально-демографічна проблематика складає важливу ланку в системі вивчення структурних змін у суспільстві. Вивчення питань, пов'язаних з демографічними кризовими проявами, повинно здійснюватись водночас з аналізом соціально-економічних процесів та політичних рішень. Науковці вже висловили переконання в тому, що як демографія, так і історична демографія в своїй предметно-об'єктній сфері повинні виходити на рівень макропроцесів, які не обмежені суто статистичними параметрами [1]. Такий методологічний підхід передбачає вивчення демореальності з урахуванням усіх сфер життєдіяльності суспільного організму. При цьому провідні фахівці-демографи, історики, соціологи наполягають на необхідності детального аналізу генезису сучасної кризової ситуації в пострадянській Україні.

Сьогодні гострі форми демографічної кризи беруть свої витoki у суспільних процесах радянських часів. Те, наскільки об'єктивно і комплексно будуть оцінені умови і особливості виникнення відповідних кризових проявів, буде визначати не лише історико-теоретичну цінність одержаної інформації, але й дозволить моделювати і реалізовувати варіанти запобігання демографічної катастрофи.

Необхідно зазначити, що проблематика дослідження потребує фундаментального вивчення. Існуючі традиції у студіюванні питань демографічного змісту по праву належить демографам та економістам [2]. Історична наука тривалий час оминала увагою аналіз соціально-демографічних змін в УРСР, хоча вони напряду визначили сутність і наслідки нинішніх суспільних деформацій. В працях з історичної демографії як правило основна увага приділялася більш раннім періодам розвитку українського суспільства. Існує невелика кількість наукових статей [3] та монографій [4], підготовлених фахівцями-істориками з різних суспільствознавчих проблем, в яких розглядалися соціально-демографічні питання. Рішення та заходи радянського уряду, спрямовані на регулювання суспільних процесів, в таких працях майже не згадуються, що актуалізує подальший науковий пошук у зазначеному напрямі.

Отже, метою статті є визначення особливостей соціально-демографічних заходів, здійснених радянським урядом в Українській республіці напередодні політичної трансформації СРСР, яка мала для всіх його регіональних складових негативні економічні та демографічні наслідки. Об'єктом дослідження є українське суспільство, а предметом – комплекс урядових дій, покликаних коригувати кризові прояви демографічних процесів у 80-х рр. минулого століття.

Не можна вважати справедливим переконання деяких сучасних вчених щодо визначального впливу на демореальність тоталітарних проявів у

суспільному житті в СРСР [5]. Загальновідомою є тенденція до зниження природного приросту населення у більшості високорозвинених країн світу внаслідок свідомого обмеження народжуваності [6]. До кінця 70-х рр. ХХ ст. Україна внаслідок появи сучасного звуженого режиму відтворення населення разом з декількома іншими союзними республіками остаточно перейшла до європейського типу відтворення населення [7]. Зменшення народжуваності супроводжувалося зростанням тривалості життя, що, до речі, вигідно відрізняло демографічну ситуацію тих часів від сучасної.

Згідно даних Всесоюзного перепису населення 1979 р. перші прояви зменшення чисельності населення з'явилися на регіональному рівні - в деяких областях центральної і північно-східної України. Серед факторів, які спричинили таку ситуацію слід назвати, по-перше, міграційний вплив населення з цих регіонів і, по-друге, нижчі за середньореспубліканські показники народжуваності. До 1989 р. з проблема депопуляції стала актуальною у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Сумській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській області [8]. Більш стабільною у демографічному сенсі залишалася ситуація в західних областях України з їх традиційно високими показниками народжуваності.

Вказані зміни в демографічних процесах, які відбувалися на регіональному рівні, негативно позначилися й на загальнореспубліканській ситуації. Коефіцієнт постаріння населення поступово зростає: у 1979 р. він дорівнював 15,7%, а в 1989 р. – 18,0% [9]. Вже 4 серпня 1980 р. в доповіді Президії Верховної Ради УРСР зазначалося, що приріст населення в республіці у порівнянні з 1960 р. зменшився майже втричі, а за період з 1970 по 1979 рр. кількість сімей із двох осіб зростала чи не вдвічі інтенсивніше, ніж сімей із трьох осіб (батьки з дитиною) [10]. Разом з констатацією фактів зменшення народжуваності і зростання смертності в республіці, Президія постановила вирішити питання про збільшення матеріальних пільг матерям-героїням та про необхідність покращення якості медичної допомоги матерям та дітям. Вказані рішення мали реальні позитивні наслідки: у 1983 та 1986 рр. були надані суттєві економічні і соціальні пільги сім'ям, які мають дітей. Процес зменшення народжуваності було призупинено, а питома вага дітей віком від 0 до 14 років у 1989 р. в порівнянні з 1979 р. навіть зросла на 0,1% і становила 21,6% від загальної чисельності населення республіки.

Негативним для соціально-економічних процесів у 80-х рр. стало загальне зниження показників відносної чисельності населення працездатного віку разом із збільшенням частки представників старших вікових груп. У 1989 р. питома вага осіб працездатного віку становила 55,8%, що було на 3,6% менше за аналогічний показник 1959 р. [11]. Тривалий процес поступового зниження народжуваності призвів до того, що молодші вікові групи не могли забезпечити збільшення чисельності середніх вікових груп, необхідне для компенсації чисельності осіб, які вибували з когорти населення працездатного віку.

На кінець 70-х – початок 80-х рр. складна ситуація з наявністю трудових ресурсів виникла передусім у сільській місцевості: понад 90 % сільських районів відчували нестачу робочої сили, яка виникла внаслідок погіршення демографічної ситуації та великого міграційного руху з сіл до міст [12]. Зрозуміло, що основну частку переселенців складала молодь. З одного боку, село втрачало надію на оптимістичні перспективи в плані народжуваності, з іншого – швидкими темпами зменшувалася чисельність працездатного сільського населення. Масово переїздили до міст кваліфіковані робітники: у 1971–1976 рр. в республіці було підготовлено 990 тис. трактористів, комбайнерів та водіїв, а їх загальна чисельність у сільському господарстві за ці роки зросла лише на 108,5 тис. осіб [13].

Надалі зазначена проблема продовжувала залишатися актуальною. Вже 18 червня та 30 червня 1981 р. ЦК КПРС та ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР прийняли постанови "Про обмеження промислового будівництва у найбільших містах" [14]. Першочергова увага при цьому приділялася запобіганню поповненню лав учнівської міської молоді (в першу чергу учнів ПТУ) вихідцями з сіл та селищ міського типу. Поставлене завдання найкраще вирішувалося лише міською владою Києва та Ворошиловграда, в яких укомплектування ПТУ жителями самих цих міст досягла у 1987 р. відповідно 72% та 80% [15]. В інших великих містах згаданий показник не досягав 50%. Така ситуація явно не відповідала запланованим змінам і підлягала негайному виправленню.

Однак незважаючи на різноплановість заходів по запобіганню міграцій сільської молоді до міст, означений процес зупинено так і не було. Залишала бажати кращого соціальна інфраструктура в сільській місцевості, яка не могла приваблювати молодь навіть за умов підвищення заробітної платні в колгоспах і радгоспах.

В цілому, враховуючи зменшення питомої ваги працюючих осіб, урядом здійснювалися необхідні заходи по різних напрямках. Зокрема, інтенсивно почала проводитися робота щодо механізації праці для виконання більших обсягів роботи за рахунок діяльності меншої кількості трудящих. У звіті Державного комітету праці УРСР від 28 квітня 1980 р. зазначалося, що лише в 1979 р. в республіці було комплексно механізовано та автоматизовано 3548 промислових об'єктів, введено в дію 6268 механізованих поточних і автоматичних ліній [16]. Всього з ручної праці на механізовану було переведено 177 тис. осіб.

Зазначені зміни не стали менш інтенсивними і в другій половині 80-х рр.: тільки за 1986 р. було введено в дію 1800 механізованих поточних, автоматичних та роторних ліній, 25 гнучких виробничих систем різного технологічного призначення, 2200 промислових роботів, було комплексно механізовано та автоматизовано 1,4 тис. цехів [17]. Наслідком подібних нововведень стало переведення з ручної праці понад 200 тис. осіб.

Водночас виявлялася і турбота про здоров'я трудящих. Тільки за вказаний період було приведено у відповідність до діючих норм техніки безпеки робочих місць для 502 тис. осіб, в тому числі для 224 тис. жінок. Загалом гендерна спрямованість була однією з особливостей соціально-демографічної політики 70 - 80-х рр. Питанню безпеки жіночої праці приділялася підвищена увага, що засвідчувало реальну турботу про материнство, а, отже, і про здоров'я майбутнього молодого покоління. Так, планами заходів з механізації ручної праці і подальшого оздоровлення умов праці жінок на 1979 – 1985 рр. передбачалося механізувати працю понад 850 тис. працівниць народного господарства [18]. Майже весь обсяг запланованого було виконано.

Проблеми жіночої зайнятості у контексті змін у демографічних процесах враховувались урядом при плануванні розміщення трудових ресурсів та підготовці кваліфікованих кадрів для народного господарства. У доповіді Державного комітету праці СРСР від 5 липня 1989 р. вказувалося, що високий рівень зайнятості жінок став одним із визначальних факторів зниження народжуваності, зростання кількості розлучень, неповних сімей, погіршення здоров'я і виховання дітей. У 1950 р. на 100 шлюбів припадало 2,2 розлучення, а в 1987 р. - вже 36 розлучень [19]. Наслідком цього стало зростання показників питомої ваги неповних сімей до 12,8%, а чисельність дітей, які виховувалися в таких сім'ях перевищила 1,5 млн. осіб.

Визнаючи однією з причин низької народжуваності в УРСР розповсюдження тенденції малодітності як стійкої моделі сім'ї і вказуючи на те, що у республіці із загальної кількості сімей з дітьми віком до 18 років 55% мають одну дитину, ще 35,6% - двох дітей, в офіційних інстанціях вважали ці процеси наслідком відсутності належних умов для поєднання жінками сімейно-побутових і професійних функцій при високій їх зайнятості у суспільному виробництві. Тому в проекті програми "Розвиток народонаселення Української РСР на 1991 – 2005 роки" було передбачено перевести більшу чисельність жінок на роботу на пільгових режимах (з неповним робочим часом, на дому або за гнучким графіком) з 0,8% у 1989 р. (лише 86 тис. жінок) до 24 – 30% у 2005 р.

Ще одним важливим моментом, який засвідчував радикальність урядових кроків у напрямку поліпшення демографічної ситуації, стало втілення в життя проекту загальнодержавної програми з профілактики та подолання пияцтва та алкоголізму відповідно з постановами ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 7 травня 1985 р. [20]. Про фундаментальність підготовки та здійснення запланованих заходів свідчить склад Тимчасової науково-технічної комісії, яка була створена за постановою Державного комітету з науки і техніки і якій доручалася реалізація проекту. До неї входило 76 фахівців, з них: 9 діючих академіків та 7 членів-кореспондентів Академії наук СРСР, Академії медичних наук СРСР та Академії педагогічних наук СРСР, а також 27 докторів та 11 кандидатів наук.

У прийнятій програмі зазначалося, що за попередні два десятиліття у країні відбулося збільшення обсягів вживання алкоголю у 2,3 рази або, станом на 1980 р., 8,7 літру абсолютного алкоголю на душу населення без урахування спиртних напоїв домашнього виготовлення. Приблизно 40% чоловіків систематично зловживали алкоголем (не менше трьох випивок на тиждень і понад 0,3 літру за випивку), з них 20% хворіли на алкоголізм. Зростали показники пияцтва і серед жінок, підлітків та молоді, процес звикання яких до алкоголю був у 3 - 4 рази швидшим, ніж у чоловіків. У цілому по країні жінки становили майже 10% всіх, хто перебував на обліку у зв'язку з алкогольною залежністю і найвищими ці показники були в Молдавській РСР, Російській РФСР та Українській РСР.

Тривалість життя хворих на алкоголізм зменшувалася на 15 – 20 років у порівнянні з середньою тривалістю життя населення країни. Так, 60% чоловіків, які зловживали алкоголем, помирали у віці до 50 років. Від отруєння алкогольними напоями щорічно в СРСР гинуло 40 тис. осіб. Зростала кількість одиноких, удових, розлучених, чисельність шлюбних пар, що страждали на безпліддя, осіб призовного віку з фізичними та психічними дефектами. Все вищезазначене реально загрожувало демографічним перспективам країни. Нажаль не всі заплановані форми і методи боротьби з пияцтвом були виправданими (зокрема, явним перегином стала вирубка виноградників), а сам масштабний проект так і залишився безрезультатним. Виправлення потребувала суспільна система, а не тільки зовнішні прояви кризових явищ.

Невдовзі соціальна політика була проголошена пріоритетним напрямом на всіх рівнях державного управління: червневим 1987 р. Пленумом ЦК КПРС було прийнято розгорнуту програму "корінної перебудови" [21]. Особливу увагу в зазначеному контексті передбачалося приділити демографічній політиці. Пропонувалося організувати розробку регіональних програм по народонаселенню з урахуванням демографічних особливостей районів.

Основними завданнями вказаного проекту вважалися: досягнення і підтримування оптимальних темпів приросту населення, підвищення рівня народжуваності, зниження дитячої та повікової смертності, збільшення тривалості життя. В здійсненні заходів у галузі народонаселення передбачалося підвищити роль підприємств і безпосередньо трудових колективів. Нагальними проголошувалися вдосконалення системи допомоги на дітей та збільшення прожиткового мінімуму. Однак результати втілення в життя гасел "перебудови" загальновідомі. Більшість задекларованих заходів були здійснені лише частково, а всі перспективні плани залишилися нереалізованими з розпадом СРСР.

Таким чином, значна частина урядових заходів 80-х рр. мала за мету дійсне поліпшення демографічної ситуації в країні, а не формальне звітування перед суспільством. Як правило фундаментальною і науково

забезпеченою була й підготовка до реалізації запланованого. Однак механізм централізованого планування передбачав досягнення успіху нововведень репресивними методами, а не внаслідок поступового поліпшення умов життя населення. Така ситуація призводила до появи недовготривалих позитивних результатів. Тому, якщо при розбудові незалежної української держави критично не осмислювати і не враховувати досвід найближчого минулого, перспективи її соціально-демографічного майбутнього будуть остаточно втрачені.

Література

1. Див. про це: Вишне夫斯基 А.Г. Воспроизводство населения и общество: история, современность, взгляд в будущее. – М.: Финансы и статистика, 1982. – С. 36-37; Стешенко В.С. Демография в современном мире. – М.: Статистика, 1978. – С. 230.
2. Демографическое развитие Украинской ССР (1959 – 1970 гг.). – К.: Наукова думка, 1977. – 221 с.; Демографическое развитие Украинской ССР (1970 – 1979 гг.). – К.: Наукова думка, 1988. – 255 с.; Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / За наук. редакцією В. Стешенко. – К.: НАН України. Інститут економіки, 2001. – 560 с.; Лібанова Е.М. Ринок праці: (соціально-демографічні аспекти). – К.: Державний центр зайнятості, 1996. – 132 с. та ін.
3. Курносоев Ю.О. Изменения социально-классовой структуры УССР и вопросы демографии на этапе развитого социализма // Вопросы истории. – 1985. - № 6. – С. 3–21; Панченко П.П. Деформації у розвитку українського села у 80-х – на поч. 90-х рр. // УДЖ. - 1992. - № 1. –С. 18–29; Панченко П.П., Падалка С. С. Зміни в структурі сільського населення України в 60 - 80-ті роки ХХ ст. // Історична пам'ять. – 1999. - №1–2. – С. 92–101; Чирков О., Винниченко І. Етнодемографічний розвиток України: історія, сучасність, перспективи // Сучасність. – 2000. - №7-8 та ін.
4. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1965. – 130 с.; його ж. Развитие межэтнических связей на Украине. – К.: Наукова думка, 1975. - 236 с.; Пономарьов А.П. Межнациональные браки в УССР и процес интернационализации. – К.: Наукова думка, 1983. – 171 с. та ін.
5. Піскунов В. До з'ясування чинників сучасної кризи демореальності в Україні. – К.: НАН України, Інститут економіки, 1990. – С. 23.
6. Статистика населения с основами демографии. – М.: Финансы и статистика, 1990. – С. 284, 287.
7. Див. про це: Субботіна І.В. Зміни в територіальному розміщенні і чисельності населення України у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Вип. 5. – Чернігів, 2004. – С. 170.
8. Див. про регіональний аспект проблеми: Субботіна І.В. Назв. праця. – С. 172-173.
9. Розраховано за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. – Т.2. - Ч.2. - М.: ЦСУ СССР, 1989. - С. 433-781; Склад населення Української РСР за статтю і віком на 12 січня 1989 року (за даними перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики Української РСР, 1991. – 310 с.
10. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 1029, арк. 25-26.
11. Розраховано за: Социальная и профессионально - отраслевая структура населения Украинской ССР. (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). – К.: ЦСУ УССР, 1981. – 234 с.; Соціальна і професійно- галузева структура населення України (за даними перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики України, 1992. - 255 с.
12. ЦДАВО України, ф. 4626, спр. 1031, арк. 119.

13. Там само, арк. 120.
14. Там само, спр. 1510, арк. 33-37.
15. Там само, арк. 34.
16. Там само, спр. 1031, арк. 36.
17. Там само, спр. 1510, арк. 2.
18. Там само, арк. 37.
19. Там само, спр. 1561, арк. 22.
20. Там само, спр. 1449, арк. 24-105.
21. Там само, спр. 1502, арк. 52-84.